

ИВАН М. ЂОРЂЕВИЋ

СТУДИЈЕ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ

Приредили

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ и МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ЗАВОД ЗА УЧБЕНИКЕ
Београд, 2008

Капела краља Драгута у Бурђевим ступовима

Када је краљ Драгутин прегао да обнови задужбину свог најславнијег претка великог жупана Стефана Немање – светог Симеона, манастир Светог Ђорђа у Расу показао је не само своју дубоку побожност, већ и свест о враћању на сопствене корене. Тиме је себе представио, као и његови претходници после светог Симеона, доследним настављачем целокупне идеологије коју су „корак по корак“ током XIII столећа стварали чланови српске владарске породице Немањића. Капела краља Драгутина у Бурђевим ступовима и по архитектури и по својим зидним сликама, срећом до данас сачуваним, прави је пример доследног неговања сопствене традиције у оном делу духовног живота који условно можемо назвати црквена уметност. Нашу констатацију „корак по корак“ треба имати на уму, пошто је процес стварања у задужбинама Немањића током XIII века увек био само надградња онога што је већ било урађено, без обзира на то што се на први поглед чини да би одређено понуђено решење могло да представља модел будућим поколењима владарске породице. Свако је, дакле, видео себи нову могућност која се иначе нудила у „отвореној егзистенцији“ садржаја и идеја православне црквене уметности.

Обавезни историографски одељак овог саопштења може се поделити на две групе: једну чине путници и путописци, а другу истраживачи. Из прве групе свакако је најзначајнији Александар Федорович Гиљфердинг, пошто су у његово време били видљиви натписи уз портрете краљице Кателине, краља Милутина и тадашње Милутинове супруге, по Гиљфердингу, „краљице Јелене“. После 1920. године, када почиње право научно истраживање Бурђевих ступова, ова читања су неретко коришћена као сасвим релевантна, иако је потпуно јасно да се већ тада натписи нису могли прочитати. Као доказ наводимо извештај Комисије за припрему картона за декорацију Опленачке цркве (1923), у коме није наве-

дено име Милутинове супруге. То значи да се овај натпис 1922. године није видео. Када је реч о истраживачима, треба само поменути да су се многи бавили историјом, архитектуром и зидним сликама Драгутинове капеле, уз констатацију да до данас нисмо добили комплетан опис сачуваног фреско-сликарства.

О времену градње-преправке манастира Светог Ђорђа у Расу и самим тим осликавања Драгутинове капеле, о чему је доста писано, не можемо рећи више него што се данас зна. Декорација је изведена свакако после 1282. године, после Дежевског сабора. Имајући на уму да су портрети Драгутина, Владислава и Кателине урађени на једном слоју, а Милутина и његове жене на другом, дакле, да је на средини ктиторске слике видљива тзв. „ђорната“ (два слоја фресака), треба упозорити да је у сваком храму православног света осликавање, због капања боја, ишло од горе на доле. Ова чињеница јасно указује да су у капели прво изведени српски државни сабори, а потом и остале фреске, па и ктиторска композиција са владарским паром. Видљива „ђорната“ остаје данас неразрешена енигма, али су без сумње Милутин и његова тадашња супруга, ма како се звала, урађени у исто време када и ктитор Драгутин и његова породица. Веома замршеном и на различите начине разрешаваном идентитету Милутинове супруге у Ђурђевим ступовима – понављамо, А. Ф. Гиљфердинг је прочитао „краљица Јелена“ – додајемо и казивање дубровачког трговца Николе Бошковића. Он је, наиме, у сећањима исусовцу Филипу Ричепутију 1720. године саопштио да су у капели краљице „из страних земаља, једна је ћерка угарског краља, друга је од француског краља, а трећа од императора цариградског.“

Архитектуру Драгутинове капеле обрадио је Јован Нешковић, који је уједно дао и свој предлог идеалног првобитног изгледа. Оно што је и даље остао проблем, како код Нешковића тако и код других истраживача, јесте време извођења крстастог ребрастог свода. Наше је мишљење да је он из Драгутинове обнове, да је са елементима готике, и да је овде краљ Драгутин само поновио оно што су му родитељи у припрати Градца поручили. Уз то, ребрасти свод капеле нема конструктивну улогу, као што то немају контрафори на олтарском простору манастира Градац.

При помињању оних који су заслужни за наша данашња знања о капели краља Драгутина у Ђурђевим ступовима, приметили смо да не постоји ни један комплетан попис сачуваног сликаног програма. Уз то, нису објављени ни сви сачувани натписи уз светитеље и сцене. Практично, ова капела до сада није добила своју монографску обраду. На овом месту навешћемо шта је заиста, ову реч посебно подвлачимо, остало од фреско-декорације

краља Драгутина. Почињемо од лука који је између наоса и сасвим маленог олтара, где су насликана два шестокрила херувима. До њих, на источном зиду су двојица светих столпника – свети Симеон Дивногорац (северно) и свети Симеон Столпник (јужно). Доња зона јужног и западног зида посвећена је Немањићима. Централна личност, као и увек, Христос на престолу, коме на јужном зиду прилазе свети Симеон Немања – Симеон монах, краљ Стефан Првовенчани – Симон монах, краљ Урош I и његова супруга краљица Јелена, такође монахиња, док су на западном зиду ктитор краљ Драгутин са моделом храма, његов син Владислав, супруга Кателина, краљ Милутин и његова тадашња жена, коју је А. Ф. Гиљфердинг прочитао као „краљица Јелена“. На северном зиду, уз улаз, такође су два света столпника – источно свети Алимпије, а западно један непознати светитељ, јако уништен, али се може веровати да је један од светих столпника, пошто се они по правилу приказују у пару. У средњој зони источног зида су попрсја светих Јоакима и Ане, између којих је Нерукотворени образ Христов на убрусу (сл. 36). На јужном зиду је, изнад ктиторових предака и родитеља, Света тројица, у оном свом виду како се представља Гостољубље Аврамово, али без Аврама и Саре (сл. 35). Западни зид запремају медаљони тројице светих лекара – свети Козма, Пантелејмон и Дамјан, а на северном зиду су уз свету Керамиду попрсја још двојице светих лекара – светог Кира (западно) и светог Јована (источно). На своду, који је подељен ребрастим сводом на четири кришката поља насликани су српски државни сабори, како је то пре тачно три деценије установио Војислав Ј. Ђурић. Источно поље треба да представља Устоличење великог жупана Стефана, уз присуство светог Симеона, јужно Устоличење краља Уроша I, западно краља Драгутина, а северно Предају престола у Дежеви краља Драгутина краљу Милутину. Лукови свода, као и ребра свода, украшени су разноликим орнаментима. Коначно, у улазу, у доњој зони су свети Петар (западно) и свети Павле (источно), док их из темена благосиља Христос.

Проблем српских државних сабора на којима су извршена устоличења владара куће Немањића свестрано је истражио В. Ј. Ђурић, по коме смо и навели идентификацију појединих сабора. Међутим, оно што је остало незапажено, бар када је реч о Ђурђевим ступовима, јесте то да се краљ Драгутин показао као доследни настављач онога што су му родитељи у својим задужбинама већ извели. У припрати манастира Градац, заједничкој задужбини краља Уроша I и краљице Јелене, између готичког ребрастог свода преостали су нам фрагменти Васељенских сабора, међу којима је могао бити и неки српски сабор. Да на то помишљамо, наводи

нас источни зид сопоћанске припрате, где је у седам Васељенских сабора приказан, изнад породичне слике Уроша I, и Сабор предаје престола светог Симеона сину, великом жупану Стефану, управо она сцена којом почиње циклус Сабора на своду Драгутинове капеле у Ђурђевим ступовима.

У маленом сликаном програму Драгутинове капеле четворица светих столпника – двојица светих Симеона, свети Алимпије и један непознати, имају посебно место. У нашој историографији више пута је већ примећено да је избор ових светитеља нарочит, односно да је ктитор краљ Драгутин желео да упозори на избор родоначелника династије светог Симеона да понесе монашко име и испуни дела најпознатијег међу светим столпницима – светог Симеона столпника. Подсетимо да је Свети Сава написао Службу светог Симеона Немање по Служби светог Симеона столпника, као и на то, да су по налогу Светог Саве уз Немањин гроб у Студеници (данас на слоју XVI века) насликани свети столпници – Симеон и Алимпије. Дакле, Немањићи XIII, па и XIV столећа (сопоћанска спољна припрата) добро знају кога је њихов родоначелник изабрао као свој монашки узор. Међутим, извесно постоји и опште место православног света да се капеле на висинама и висовима посвећују светим столпницима, да им се тамо посебно ликови истичу. Није ли и овде такав случај, без обзира на то што је стару цркву Светог Ђорђа у Расу подигао Стефан Немања још као велики жупан. При том не смемо испустити из вида да је ученик Данила II забележио да му је учитељ у Пећи, у звонику, подигао параклис светог Данила столпника, односно, не смемо заборавити да се у просторијама на спрату звоника код Срба такође сликају свети столпници.

Представе светих лекара у посебно одабраном сликаном програму Драгутинове капеле имају истакнуто место. То су истраживачи већ запазили, повезујући их са представама светих лекара у другој Драгутиновој задужбини, у цркви светог Ахилија у Ариљу где су они опет у декорацији нарочито наглашени. Објашњење је добро познато: пад са коња краља Драгутина, вероватно прелом кука, и сликање светитеља који ће будити наду у брзо оздрављење. Да подсетимо, у Ђурђевим ступовима изнад ктиторске композиције су свети Козма, Пантелејмон и Дамјан у медаљонима, који се враћају на веома стару форму *imagines clipeatae*, а на северном зиду су свети Кир и Јован. Горе изнето тумачење свакако треба прихватити, али се морамо сетити и сликаних програма других чланова уже породице краља Уроша I. У Сопоћанима, у Урошевој задужбини, у певницама су на најугледнијем месту, међу светим апостолима, свети лекари, стојећи или у медаљонима, а ово

је поновљено у манастиру Градац краља Уроша и краљице Јелене, с том разликом што су овде свети лекари са светим ратницима. За Градац је поуздано утврђено да је сликани програм углавном изведен на подобије програма Богородичине цркве у Студеници, гробној цркви оснивача династије светог Симеона Немање и програму који је изведен по налогу Светог Саве. Ово даље отвара нови круг питања – сликање светих лекара у првим немањићким задужбинама, у Студеници, Жичи, Милешеву, где су они директно везани за гробни карактер цркава. Краљ Драгутин има своје разлоге за истицање светих лекара, али и добро зна шта су, и како, са овим светитељима чинили његови славни претходници, нарочито отац краљ Урош I и мајка краљица Јелена. Породична традиција је и овде поштована.

На луку који дели наос од олтарског простора постављена су два херувима са шест крила. Они су овде са значењем чувара олтарске преграде, односно чувара најсветијег дела храма у коме је Часна трпеза која у свакој цркви подсећа на Христов гроб. Овој целини треба свакако придодати и горњу зону источног зида наоса где су Богородичини родитељи – свети Јоаким и Ана. Посебно истицање Маријиних родитеља повезано је са постепеним али поузданим, од времена краља Уроша I, указивањима на паралелизам између свете Христове лозе и свете лозе Немањића. У вези са тим, треба приметити да се од краља Уроша I за српске владаре говори да су „светородни“, а у сопоћанској припрати је први пут у српској средини насликано стабло Христовог рода – лоза Јесејева. Комбинација профилактичне функције херувима и Богородичиних родитеља у Ђурђевим ступовима поново је угледање краља Драгутина на једну од родитељских задужбина, на сликани програм Градца. На градачком западном луку поткуполног простора, у темену, два херувима чувају Хетимасију, сећање на Други долазак Христов, а испод њих су свети Јоаким и света Ана. Дакле, и овде је у питању Драгутиново директно угледање на решење које је остварено у кругу најуже породице, само седам-осам година раније.

Остављајући овом приликом по страни расправу о ктиторској композицији, која је као и други делови програма капеле Драгутиново доследно држање породичне традиције, у овом случају опонашање породичне слике Уроша I у сопоћанској припрати, на крају нашег саопштења треба се посветити, условно речено, јединој религиозној композицији – представи Свете тројице (сл. 35). Средишњи анђео је са крстом у нимбу, и то је Христос, друго Божје лице или Бог Син као инкарнација логоса и мудрости. Уједно ова слика представља и Гостољубље Аврамово, али без Аврама и Саре. Да бисмо илустровали заиста дубоко разумевање средњо-

вековних људи старозаветно-новозаветног значења оваквог начина показивања Свете тројице, помињемо сцену сусрета три анђела на вратима чувеног пећинског светилишта Монте Сан Анђело (1072), где пише: UBI ABRAAM TRES VIDIT ET UNUM ADORAVIT. Да је српска образованија средина у време краља Уроша I све ово добро знала, потврђују Сопоћани, својом посветом Светој тројици, сликом Свете тројице у јужној певници и представом Дванаестогодишњег Христа у храму на јужном зиду, Христа који је овде Премудрост пошто је храм у коме он проповеда описан са седам стубова, значи директно Соломонов храм. Овај круг идеја био је, верујемо на уму и краљу Драгутину, када је као једину религиозну композицију поручио Свету тројицу, „поставивши“ је на јужни зид као и отац Урош I. Можда је и капела била посвећена Светој тројици.

У овом раду изосијале су најомене, будући да аутор припрема монографију о зидном сликарству Ђурђевих стубова.

THE CHAPEL OF KING DRAGUTIN IN DJURDEVI STUPOVI

With the renewal of the monastery of St. George in Ras, the endowment of his most illustrious ancestor, Stefan Nemanja, King Dragutin demonstrated not only his deep piety but also an awareness of returning to his roots. Thus, like his predecessors, he presented himself as the consistent propagator of the whole ideology the members of the Serbian ruling, Nemanjić family had created gradually, during the 13th century.

The painting in the Chapel of Dragutin that was definitely performed after 1282 is examined in this paper from the aspect of the relation of individual frescoes to the already achieved iconographic formulae in the painted programmes of the Nemanides endowments.

In placing the presentations of the Serbian state councils on the chapel vault, King Dragutin continued what his parents had already accomplished in their endowments. In the narthex of Gradac, fragments remain of the Ecumenical Councils, among which there may have been a Serbian council. The eastern wall of the Sopoćani narthex is conducive to this idea, where, among the seven Ecumenical Councils, there is also the council at which St. Simeon handed over the throne to his son, the Great jupanus Stefan, precisely the scene that commences the cycle of the councils on the vault of Dragutin's chapel in Djurdjevi stupovi. In the painted programme of Dragutin's chapel, the presentations of the Four Holy stylites have a special place. King Dragutin wished lay emphasis on St. Simeon's choice of the monastic name of the best known among all stylites - Saint Simeon the Stylites.

A special place also belongs to the depictions of the Holy Anargyroi. Researchers have linked them to the presentations of the Holy Anargyroi in the Church of St. Achilleos in Arilje, where they also occupied a prominent place in the decoration. In this respect, however, the painted programme of Sopoćani is also important, as well as Gradac, which was mainly performed on the model of the programme of the Church of the Virgin in Studenica. King Dragutin had his own reasons for stressing the Holy Anargyroi but here too, the family tradition was respected.

On the arch, which separates the naos from the altar space, two cherubim are painted, while in the upper zone on the eastern wall of the naos is a presentation of the Virgin's parents - SS. Joachim and Anne. The particular accent on Mary's parents points to a parallelism between Christ's holy lineage and the holy lineage of the Nemanides. The combination of the prophylactic function of the cherubim and the presentation of the Virgin's parents again emulates the solution achieved in the painting programme of Gradac.